

تجلی هندسه و تناسبات در بناهای سنتی معماری ایران در سبک آذری محدوده جغرافیایی آذربایجان

نسیم نجفقلی پور کلانتری^۱، ایرج اعتصام^{۲*}، فرح حبیب^۳

^۱ دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ استاد دانشکده هنر و معماری، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۳ استاد دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۲۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۷/۴

چکیده

محدوده جغرافیایی آذربایجان یکی از مراکز پر قدرت معماری ایران است که در قرون هفتم و هشتم هجری قمری عصر شکوفایی معماری را تجربه کرده و سبکی به نام "آذری" را به وجود آورده است. بسیاری از آثار این دوره بر اثر زلزله و جنگ از بین رفته‌اند. از جمله آثار به جا مانده در محدوده آذربایجان، بنای مسجد کبود می‌باشد که می‌تواند اطلاعات مفیدی در خصوص هندسه و تناسبات وابسته به معماری مربوط به آن دوره را ارائه نماید. لذا این پژوهش با استفاده از روش تحقیق تحلیلی - توصیفی و با هدف بررسی هندسه و تناسبات موجود در بناهای سنتی مربوط به سبک آذری در آذربایجان، تلاشی است برای تذکر مجدد بر جایگاه ممتاز هندسه در طراحی معماری قدیم که علاوه بر امکان فهم صحیح تر معماری سنتی می‌تواند راهگشایی باشد برای ساماندهی به وضعیت نامطلوب فعلی طراحی معاصر بگونه‌ای خلاقانه.

کلید واژه‌ها: هندسه، تناسبات، معماری سنتی، سبک آذری

مقدمه

استفاده از ترسیمات هندسی در هنر و معماری ایران سابقه‌ای طولانی دارد. طرح مایه‌های هندسی مخصوصاً پس از اسلام، برای معین کردن اندازه‌های بنا و به دست آوردن تناسبات مطلوب مورد استفاده قرار گرفته است. در دوران ایلخانان، مرکزیت فرهنگ و هنر ایران از خراسان و ماوراءالنهر به آذربایجان منتقل شد؛ و به ویژه در عهد سلطنت سلطان محمود غازانخان، آذربایجان به عصر طلایی فرهنگ و هنر گام نهاد. آذربایجان مهد و خاستگاه معماری پیشرو ایلخانی معرفی شده است؛ بالاخص در عهد سلطنت غازانخان فعالیت‌های معماری در ایران توسعه

مضاعف یافت و سلاطین ایلخانی با صدور احکامی خواستار احداث بناهای مهم و شکوهمند شدند (آجرلو ۱۳۸۹، ۴).

به گفته استاد پیرنیا، هلاکو پس از استقرار در مراغه (در ۶۵۷ ق / ۱۲۵۹ م) برای احداث بناهای مورد نیاز خویش، هنرمندان و معماران شهرهایی چون کرمان، یزد و شیراز را به پایتخت فرا خواند و بدین سان معماری ایرانی، جانی تازه یافت و سبک آذری، در پی دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکم بر جامعه و از تلفیق سبک رازی با معماری شهرهای جنوبی آذربایجان، از مراغه آغاز شد و با نام سبک مغولی راه تبریز و سلطانیه را پیمود و به سراسر ایران و خارج ایران نفوذ کرد و روز به روز آراسته‌تر شد تا اینکه در اوج درخشش خود شاهکارهای روزگار فرزندان تیمور و بویژه شاهرخ (۸۰۷-۸۵۰ ق / ۱۴۰۴-۱۴۴۶ م) را پدید آورد (عالم زاده ۱۳۷۶، ۲۶۰).

مروری بر ادبیات تحقیق

با توجه به پیشینه تمدنی ایران و حجم انبوه آثار هنری و معماری به دست آمده از دوران های مختلف مطالعات اندکی در رابطه با هندسه و تناسب برای آثار ارائه شده است. از پژوهش های منتشر شده در زمینه هندسه و تناسب، می توان به کارهای محققین خارجی مانند دونالد ویلبر، با عنوان «مدرسه گوهرشاد هرات» که مشخصاً بر دوره های تیموری و ایلخانی متمرکز بوده اند (کلمبک و ویلبر، ۱۳۷۴) اشاره نمود.

حجازی، در مقاله‌ای تحت عنوان «هندسه مقدس در طبیعت و معماری ایران» بیان کرده، تحلیل هندسی بسیاری از بناهای تاریخی ایران به اثبات رسانده، که در معماری ایرانی دانش کاملی از تناسب‌ها به ویژه نسبت زرین، به طور وسیعی استفاده شده و این اساس زیبایی شناسی ایرانی بوده است. در بسیاری از بناهای ایرانی پلان و مقطع قائم در چارچوبی از مربع‌ها و مثلث‌های متساوی الاضلاع طراحی می‌شد که برخوردگاه‌های آنها همه نقاط ثابت مهم، نظیر عرض و ارتفاع درها، عرض، طول و ارتفاع سالن‌ها، موقعیت کتیبه‌ها و غیره را مشخص می‌کرد. بنابراین، اندازه هر قسمت به وسیله تناسب معینی به هر قسمت دیگر مرتبط بود. در نتیجه، یک ساختمان مجموعه‌ای از اجزای غیر متجانس نبود، بلکه ترکیبی هماهنگ از اجزا با ارتباط‌های متناسب بود که به فضا حرکت و به چشم آرامش می‌داد (حجازی ۱۳۸۷).

پوراحمدی، در مقاله‌ای تحت عنوان «هندسه در گنبد آرامگاه شیخ زاهد گیلانی، الگویی برای طراحی گنبد در کرانه جنوبی دریای خزر»، به منظور پی بردن به نحوه تعیین شکل گنبد توسط طراح آن، از میان عوامل اثر گذار بر تعیین شکل این گنبد، هندسه پنهان آن را مورد کاوش قرار داده است. در این مقاله به کمک تحلیل هندسی روشن شد که در طرح گنبد این بنا روابط هندسی ویژه‌ای موجود است و در نتیجه می‌توان محتمل دانست که طراح اثر نیز در طراحی گنبد از چنین ترسیمات هندسی استفاده کرده باشد و بدین ترتیب بخشی از منطق شکل‌گیری اثر روشن می‌شود (پوراحمدی ۱۳۸۹).

مهدی زاده سراج، تهرانی و ولی بیگ، در مقاله‌ای تحت عنوان «به کارگیری مثلث‌های هنجار در محاسبات ریاضی و پیاده سازی هندس در ساخت و اجرای معماری سنتی ایران» بیان کرده‌اند، در گذشته پیاده‌سازی فرم و اندازه‌های ساختمان با استفاده از دانش هندسه انجام می‌گرفت که خود بنیان کنترل ساختمان از لحاظ زیبایی و

ایستایی را بر عهده داشت. در این مقاله، جایگاه هندسه در نزد معماران و هنرمندان بررسی و ثابت شد که معماران گذشته، با آشنایی به دانش هندسه و نیز توانمندی در عملی کردن روابط هندسی، در پی هم خوان کردن روش‌های هندسه نظری با ابزار خود بودند (مهدی زاده سراج، تهرانی و ولی بیگ ۱۳۹۰).

دیگر مطالعات صورت گرفته نظیر: «مقبره امیر اسماعیل سامانی» توسط آرتور پوپ؛ «چهار طاقی نیاسر» توسط هاردی (پوپ، ۱۳۸۵) «مسجد کبود تبریز» توسط مجتبی انصاری و احد نژاد ابراهیمی (۱۳۸۹) «بنای قصر خورشید» توسط مجتبی رضازاده اردبیلی و مجتبی ثابت فرد (۱۳۹۲) انجام گرفته است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و با مطالعات میدانی بصورت مشاهده مستقیم و حضور در بنای مورد بررسی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای از منابع مختلفی جهت جمع‌آوری اطلاعات مورد لزوم مربوط به بناهای مختلفی استفاده شده است.

در هم آمیختگی هندسه و معماری

جایگاه دانش هندسه از دیر زمان در معماری کهن بدان اندازه بوده است که ابوالوفاء بوزجانی (۳۳۰ - ۳۸۰ ه. ق.) در بغداد جلسات و کارگاه‌های عملی برگزار می‌کرد که نیمی از شرکت کنندگان آن، معمار و نیمی دیگر ریاضی دانان بودند. او در این جلسات بر ایجاد ارتباط بین هنر و ریاضی از راه به چالش کشیدن هنرمندان و ریاضی دانان با طرح مسایل مشترک تلاش می‌کرده است. بررسی‌های برنارد اوکین آشکار می‌کند که در طراحی ساختمان‌ها و پیاده کردن آن‌ها از دانش هندسه و سیستم‌های مقیاس‌شناسی و شبکه‌ها بهره می‌جستند. از سوی دیگر آنچه‌ان این آمیختگی زیاد است که رساله‌ها و کتاب‌های گوناگونی نیز در این زمینه نوشته شده است، که از آن بین می‌توان به کتاب مفتاح الحساب از غیاث الدین جمشید کاشانی اشاره کرد که درباره اندازه‌گیری ابعاد و سطح و حجم در معماری است. در تمامی مراحل تکوین اثر معماری، رابطه تنگاتنگی بین هندسه و نیازش دیده می‌شود (ابوالقاسمی ۱۳۸۵: ۳۶۶).

جایگاه هندسه و تناسبات در معماری ایرانی

تاکید معماری ایرانی بر زیبایی متمرکز بوده و علم هندسه ابراز قدرتمندی است که معماری ایرانی را قادر به اندازه‌گیری تناسبات فضایی و خلق توازن، نظم و زیبایی در زمین می‌کرده است. از آنجا که هدف معماری به تصرف درآوردن روح و عقل بود، هندسه ابزاری در دست معماران ایرانی شد تا به وسیله آن اشکالی از گیاهان و جانوران را که در ذات خود مقدس بودند، توسعه بدهند. در بنای تاریخی معماری، تمام اندازه‌ها در کمال خود و در اجزای ترکیب کننده آن (شامل الگوهای هندسی سطحی) وابسته بهم بوده و هرگز از هندسه جدا نبوده‌اند. به این شکل، هنر هندسه کلید اساسی برای ایجاد ارتباط بین ساختمان و انگاره‌هاست که سازنده در ذهن خود دارد. به

عبارت دیگر هندسه بخشی از تجلی مفهوم زیبایی در معماری ایرانی بوده است (سیلویا، دانشجو و فرمهین فراهانی ۱۳۹۱، ۵۷).

ویژگی های سبک آذری

این دوره عمدتاً دوره گذر از شیوه رازی به مکتب اصفهان است که زمینه و بسترسازی لازم برای دوره صفویان را فراهم می‌آورد و چون اولین مجموعه‌ها و بناها در منطقه آذربایجان احداث گردیده به شیوه آذری معروف است که دوره حکومت غازان خان را آغاز آن دانسته‌اند. شکل گیری حکومت‌های «سربداران» در زمان ایلخانان مغول در خراسان و خاندان شیخ صفی در منطقه اردبیل و قره باغ در زمان حکومت قره قویونلو در آذربایجان، نشانه‌ای روشنی از نوعی اتخاذ عقیدتی است که با حرکت سربداران آغاز می‌گردد و با استقرار دولت صفوی در قرن دهم هجری به بار می‌نشیند. در واقع علیرغم رکود نسبی شهرنشینی و شهرگرایی در این دوره شاهد اولین فضاهای شهری بزرگ مقیاس هندسی در ایران در قالب ارسن مجموعه‌هایی چون مجموعه بسطام، مجموعه شیخ صفی اردبیلی، مجموعه مرکز شهر سلطانیه و میدان حسن پادشا در تبریز هستیم که تبلور میدان نقش جهان اصفهان را می‌توان در ارتباط با ارسن مجموعه‌های دوره ایلخانی و پس از آن دانست (حبیب ۱۳۸۹، ۳).

نمونه مطالعاتی

- مسجد کبود

بنای این مسجد را به جهانشاه، پسر پرایوسف ترکمان داده‌اند و گویا به سعی و اهتمامجان بیگم خاتون، زن جهانشاه یا صالحه خاتون دختر این پادشاه، بنا شده است. در کتیبه‌های موجود، نام نعمت‌الله بن محمدالبواب (نعمت الدین محمود نواب) دیده می‌شود. این شخص در بعضی منابع خطاط کتیبه و خوشنویس معروف معرفی شده است و در بعضی دیگر معمار بنا، سرکاری و نظارت ساختمان را عزالدین بن ملک، دربان پادشاه، برعهده داشته است (نعیم ۱۳۹۴، ۱۶۸). جهانگردان و تاریخ نگاران بسیاری در نوشته‌های خود این بنا را توصیف کرده و شکوه و عظمت آن را ستوده‌اند. تاورنیه در سفرنامه خود مسجد کبود را که در آن زمان نوشته است: «... دو طرف بنا، دو مناره یا برج خیلی بلند اما کم قطر، ساخته‌اند». او کاشی کاری سطح داخلی گنبد را چنین وصف کرده است: «... از کاشی‌های الوان مختلف گل و بوته‌دار موزائیک (معرق کاری) شده که در میان‌ها آنها به تناسب، جملات و آیات عربی گنجانیده و به قدری خوب به هم اتصال داده‌اند که گویا یک پرده نقاشی است. تاورنیه در ادامه آورده است که از این گنبدخانه وارد گنبدخانه‌ی کوچکتر و زیباتر می‌شویم که سطح داخلی آن پوشیده از کاشی‌های منقوش به انواع گل‌ها در زمینه‌ای لاجوردی است. او درباره پوشش سطح خارجی گنبدها چنین نوشته است: «... سطح خارجی هر دو گنبد هم از همین کاشی‌ها مستور است، ولی نقاشی آنها برجسته می‌باشد. روی گنبد اولی، گل‌های سفید روی زمینه‌ی سبز و بر روی گنبد دومی، ستاره‌های سفید روی زمینه‌ی سیاه نقش شده است. دو قرن بعد از تاورنیه، ژان دیولافوا عظم و زیبایی بنا را تحسین کرده و چنین نوشته است: «... تاسف آورد است که گنبد‌های این بنای زیبا به واسطه‌ی زلزله تکان خورده و خراب شده و در حین سقوط دیوارها را هم با خود به زمین ریخته و از آن مصالح

نفیس، توده‌ای در گوشه حیاط تشکیل یافته است. ساکنین اطراف آن هم بدون مانع در این توده کاوش کرده و مصالحی برای ساختمان خانه‌های خود می‌برند... این مسجد حیاط بزرگی داشته است که در اطراف آن طاق نماهای جالب توجهی بوده و در مرکز آن هم، حوض بزرگی برای وضو گرفتن وجود داشته است. امروزه تمام این بنای عالی نفیس خراب شده است. حتی زمین آن را هم اهل محل تصرف کرده‌اند و بر روی آن خانه‌هایی برای خود ساخته‌اند...».

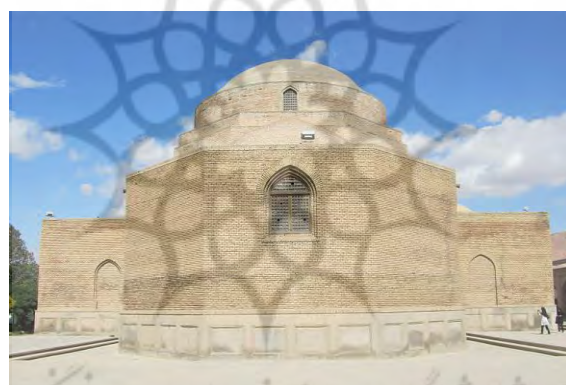
با توجه به خطوط و نقوش کاشی‌ها و مرمرهای موجود در مسجد کبود روشن می‌شود که برخلاف تصور مردم در دوره صفویان و ادعای «اولیا چلبی» و تاورنیه، جهان‌شاه و طایفه قراقویونلو شیعه و دوستدار خاندان نبوت بوده‌اند، و این بنا نخستین مسجد مزین و منقشی است که نامی از خلفای راشدین در آن نیامده و عبارت علی ولی الله و اسامی حسین به اشکال زینت بخش دیوارها و طاق‌های آن شده است. براساس اطلاعات منابع بررسی شده، ساختمان مسجد کبود در سال ۸۷۰ هجری. ق به پایان رسیده ولی احداث دیگر عمارات وابسته به آن ادامه داشته است پس از قتل جهان‌شاه به دست اوزون حسن، در سال ۸۷۲، تکمیل بنا متوقف شد. در دوران حکمرانی سلطان یعقوب، پسر اوزون حسن، تبریز رو به آبادانی نهاد و به تکمیل بنای عمارت مظفریه توجه شد. بنای مسجد کبود دوره‌های بعد به علت زمین لرزه و بی دقتی در نگهداری و بی اعتنائی به آبادی آن لطمات و زیان‌های فراوانی دید. گنبد مسجد و پوشش قسمت‌های مختلف آن و دیوارها و مناره‌ها به مرور زمان فرو ریخت و طاق سردر شکاف برداشت. نادر میرزای قاجار در سال ۱۳۰۱ هجری. ق در توصیف کامل مسجد درباره ی گنبدخانه کوچک آن نوشته است: «... جمیع این مسجد با کاشی کبود یک رنگ... کاشی بری به طور آجر پنج ضلعی... کاشی کاری شده و روی کاشی را به آب طلا گل سازی و طرح اندازی نموده‌اند، ولی از این تزئینات، به جز مختصری بالا طاق ورودی مسجد، چیزی باقی نمانده است.» وی افزوده است که ازاره گنبدخانه کوچک متشکل از بیست و چهار قطعه سنگ مرمر است که سیزده پارچه در جای باقی و منصوب است. و بقیه فرو افتاده و زیر خاک رفته است. در سال ۱۳۰۸ ش، محمدعلی خان تربیت سنگ‌های ازاره را از زیر خاک بیرون آورده و در جای خود قرار داد. همچنین حیاط مسجد را، که به گورستانی ویران مبدل شده بود، به صورت باغی سرسبز درآورد و آن جا گردشگاه عمومی شهر شد. این محل بعدها در سال ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۱ ش، به دبستان و موزه تبدیل شد. در سال‌های ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ ش، قسمت جلوخان و پشت سردر تعمیر شد تا از ریزش و خرابی بیشتر آن جلوگیری شود. در سال ۱۳۲۴ ش، جمعی از مردم برای ساخت پایه‌ی مجسمه ستارخان چند قطعه از سنگ‌های مرمر ازاره را از مسجد خارج کردند. در سال‌های ۱۳۲۸ تا ۱۳۴۳ ش، به تدریج طاق‌های اطراف محوطه گنبدخانه بازسازی و ساختمان پایه‌ها و دیوارهای خارجی شبستان‌ها و طرفین سردر تجدید شد و همچنین سنگ‌های بزرگ ازاره دیوارهای خارجی تهیه و نصب گردید. گنبد‌های مسجد در دوره‌های اخیر بازسازی و گنبد اصلی به همت استاد رضا معماران بصورت دو پوسته میان تهی ساخته شده است.^۱

^۱ گنبدی دو پوسته میان تهی با آهیانه ای با چفد خاگی و خودی با چفد شبدری تند بر روی گنبدخانه زده شد. گوشه سازی گنبد ساده است و تنها یک پا باریک دارد که روی آن گریوار ساخته شد و سپس گنبد آغاز شده است.

هم اکنون قسمت فوقانی مناره های مسجد تخریب شده است. در قسمت پایین قسمت باقی مانده، نشانه‌هایی از کاشی کاری اولیه و در بالا، آثار مرمت با آجرهای جدید دیده می‌شود. بیشتر تزئینات کاشی کاری داخل مسجد بر اثر تخریب گنبد و عوامل جوی از بین رفته است. تزئینات خارجی فقط در قسمت سردر باقی مانده و تنها دو یا سه لکه در جداره خارجی مسجد حاکی از منقش بودن دیوارهای خارجی است.

تصویر شماره ۱- نمای شمالی مسجد کبود (مأخذ: گنجنامه، دفتر ششم، مساجد، ص ۵۸)

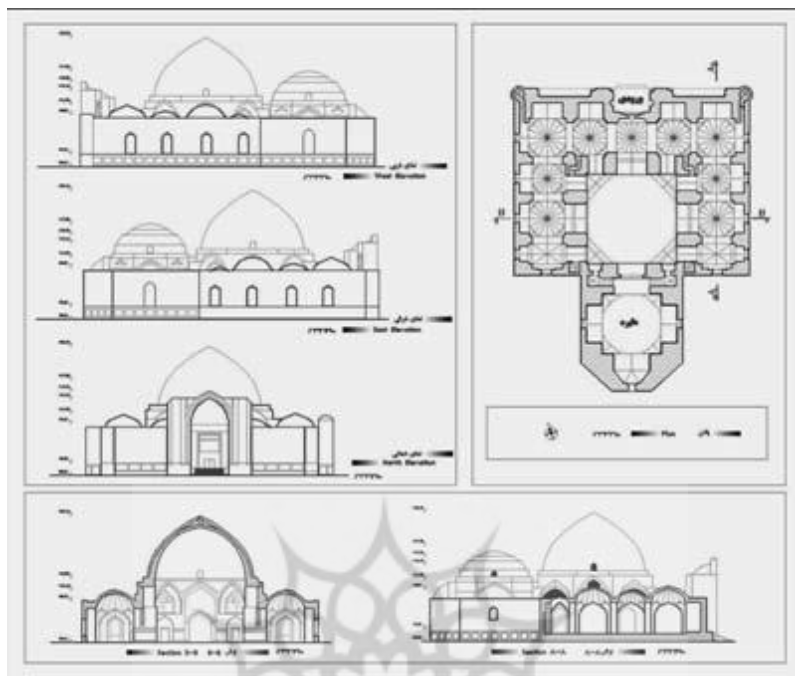

تصویر شماره ۲- نمای جنوبی مسجد کبود (مأخذ: همان)

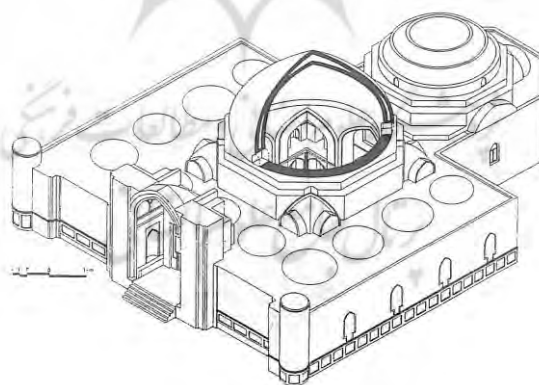
مسجد کبود تبریز در زمان خود به فیروزه اسلام نام آور بوده است. تهرانگ این مسجد که بدون صحن می‌باشد از مسجد شاه ولی تفت برگرفته شده و پس از آن نیز در مسجد شیخ لطف الله به کار رفت (مساجد کوشکی یا کیوسکی). این مسجد برخلاف بیشتر مسجدها حیاط ندارد و به دلیل سردی هوای تبریز به گونه برونگرا ساخته شده است. مسجد دارای گنبدخانه‌ای است که گرداگرد آن را شبستان‌ها فرا گرفته‌اند. محراب نخستین مسجد ویران شده و آن را درگاه کرده‌اند. پیش از آن از دو سوی محراب رفت و آمد می‌کرده‌اند. همه اندام ساختمان با کاشی و آجر (معقلی) و کاشی تراشی (معرق) آمود شده است. کتیبه‌ای از شعر فارسی دارد که با خط زیبای نستعلیق نوشته شده است.^۱ چهار باهو (چلیپا) و چهار پیلی (چلیپای شکسته) یافت می‌شود که هر دو از کهن‌ترین نگاه‌های ایرانی

^۱ بنا بر عقیده‌ی استاد پیرنیا اولین مسجدی که در کتیبه‌های مسجد از خط نستعلیق استفاده شده، مسجد کبود تبریز است. سپس در دوره‌ی صفویه تداوم پیدا کرده است.

هستند. این نگاره‌ها در حمله‌ی روس‌ها کنده شده‌اند. جای درگاه و پنجره‌های کنونی هم درست نیست (نعیما ۱۳۹۴، ۱۶۹ و ۱۷۰).

تصویر شماره ۳- پلان، نما و مقاطع مسجد کبود (منبع: آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری)

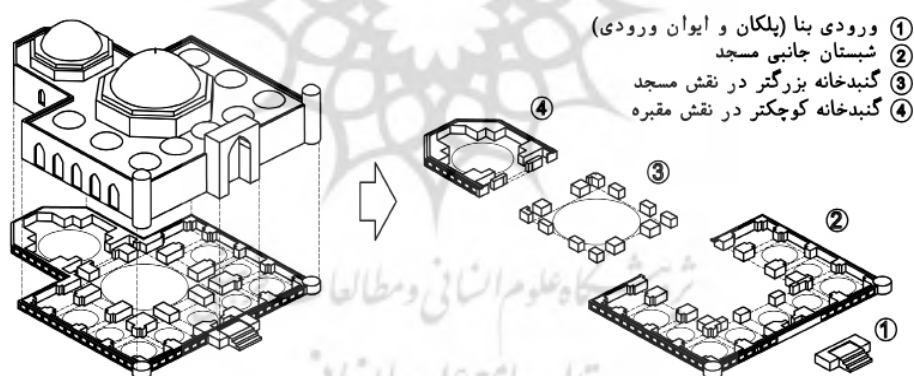
تصویر شماره ۴- مسجد کبود- تصویر سه بعدی (مآخذ: گنجنامه، دفتر ششم، مساجد، ص ۵۸)

در این مسجد افزون بر ساخت گنبد ساده و بی‌شکنج، چند گونه ریزه‌کاری هنر آرایشی به کار رفته است. کاشی آجر (معقلی) معرق، کتیبه برجسته و کاربندی‌های گوناگون، که همه در چنان اندازه‌ای از زیبایی است که تنها باید آنها را چنانکه به نوای دلپذیری در آرامش محض گوش می‌دهند، با چشم دل‌نگریست. این مسجد برخی خواص معماری تیموری را دارا می‌باشد. جفت مناره‌هایی که از درگاه اصلی فاصله دارد و در کنج بنا قرار گرفته است. از

مسائل دیگر معماری تیموری تلفیق مسجد و آرامگاه است، همانطور که می‌دانیم آرامگاه جهان‌شاه قراقویونلو و همسرش در سردابه‌ای در این مسجد قرار دارد، که نیز یکی دیگر از خصوصیات خاص معماری تیموری و هنر آرامگاه‌های تلفیقی این دوره است (نعیما ۱۳۹۴، ۱۷۱).

- ویژگی‌های معماری

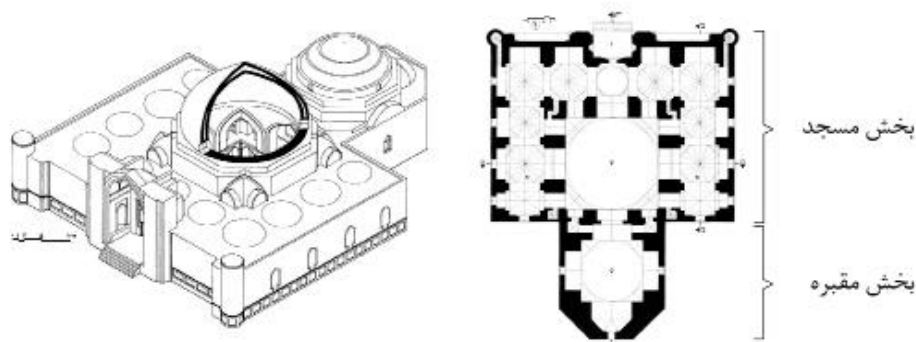
پلان بنا ترکیبی از حجم مکعب مستطیل یا مکعب مربع با کشیدگی شمالی-جنوبی است که در مرکز آن گنبدی آجری افراشته شده است. شایان ذکر است که گنبد الحاقی در سال‌های اخیر توسط استاد رضا معماران به نام احداث شده است. مکعب اصلی فضای مسجد و مکعب کوچک محل مقبره جهان‌شاه است که با استفاده از گنبد‌های کوچک، که حکم رواق برای گنبد اصلی را دارد، این مکعب خرد شده است. در گذشته درون و بیرون بنا کاشی‌کاری‌های زیادی در رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و سفید تزئین معقلی شده بود. ولی متأسفانه بر اثر زلزله‌های مکرر تبریز تخریب و از بین رفته است. بخش مقبره بنا سردابی دارد که در سمت قبله قرار گرفته و احتمالاً محل قبر جهان‌شاه بوده است. کل بنا روی مصطبه‌ای با ارتفاع یک متر و چهل سانتی متری ساخته شده. پله‌های سنگی نقش هدایت‌کننده به پیشخوان ورودی را دارند. بنا سردری مرتفع و دو مناره در گوشه‌های بنا دارد که مانند مناره‌های دوره تیموری از شروع ساخت هویتی مستقل دارند (انصاری و نژاد ابراهیمی ۱۳۸۹، ۳۸).

تصویر شماره ۵- بررسی ترکیب حجمی مسجد کبود

- روابط عناصر پلان

بر اساس آنچه پیشتر بحث شد، می‌بایست به این نکته توجه کرد که این بنا بنیادی چند منظوره است. منظور از این سخن، اشاره به عملکرد دو وجهی این بنا به عنوان «مسجد-مقبره» یا «مسجد-بقعه» است، زیرا بخش جنوبی این بنا، عملکرد مقبره دارد و قبوری که در آنجا هستند، طبق مستندات تاریخی، متعلق به جهان‌شاه و برخی از اعضای خانواده اوست (ترابی طباطبایی، ۱۳۷۹). دلیل دیگر آنکه «صفت المظفریه مؤنث است؛ لذا نمی‌تواند برای مسجد به کار رفته باشد هر چند مسجد بودن یکی از کاربردهای آن مؤسسه است» (ویلبر، گلمبک و هلد ۱۳۷۴، ۵۸۴).

تصویر شماره ۶- پلان و پرسپکتیو مسجد کبود (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳، ۵۹-۶۰)

بازشناسی جایگاه مسجد کبود در سیر تحولات ساختاری شهر تبریز

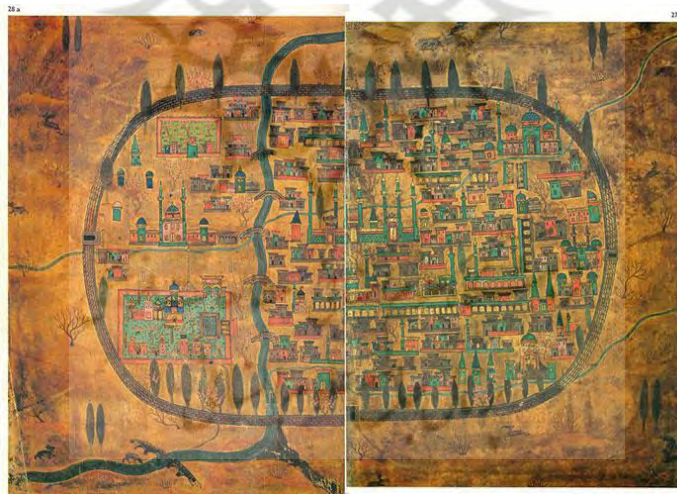
مسجد کبود عنصری ارزشمند از شهر کهن تبریز است که نمادی از هویت تاریخی و میراث فرهنگی آن محسوب می‌شود. حضور این مسجد به عنوان عضوی از محور تاریخی - فرهنگی شهر، لزوم شناخت جایگاه آن در ساختار شهر را که دربر دارنده مجموعه‌ای از روابط معنایی و رفتاری خاصی در ارتباط با جریان زندگی مردم است، روشن می‌سازد؛ چرا که در شهرهای کهن ایران، عناصر مختلف در مجموعه‌ای از روابط معنایی شکل گرفته‌اند که بی‌توجهی به آنها، مانع از شناخت جایگاه حقیقی این آثار در شهر و جریان زندگی مردم خواهد بود. از اینرو هرگونه تغییری در این ساختارها انجام پذیر، مستقیماً بر هویت و شخصیت عناصر تاریخی و به تبع آن بر هویت شهر اثر گذار خواهد بود. بر این اساس در راستای شناخت تغییرات هویتی پدیدار گشته در جایگاه مسجد کبود در ساختار شهر تبریز، مطالعه و تحلیلی تطبیقی پیرامون سیر تحولات ساختاری آن با استفاده از اسناد و نقشه‌های تاریخی به جای مانده از شهر کهن تبریز صورت می‌گیرد. در این مطالعه موقعیت و نحوه تعامل مسجد کبود با محور جریان زندگی شهر مورد تحلیل قرار گرفته و از نتایج حاصله در تبیین جایگاه آن در ساختار شهر بهره گرفته می‌شود (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۶۹).

تصویر شماره ۷- موقعیت مسجد کبود نسبت به آخرین حصار تبریز - حصار نجف قلی خانی (مأخذ: نقشه ی دارالسلطنه)

- نقشه مینیاتوری مطراقچی (۹۴۲-۹۴۰ ه.ق. / ۱۵۳۶-۱۵۳۳ م.)

این نقشه از کتاب بیان منازل، بخشی از کتاب سلیمان نامه ست که خود بخشی از کتاب تواریخ سلیمان قانونی، سلطان عثمانی به شمار می‌آید. این نقشه که به صورت مینیاتوری طراحی شده است نمونه‌ای از نقشه‌های لشگرکشی سلیمان عثمانی است که وضعیت و موقعیت کلی شهرها و عناصر آنها را مشخص ساخته است. بنابر نظر برخی پژوهشگران با وجود اینکه در این نقشه‌ها بعضی مواقع از تصاویر ذهنی بهره جسته شده، اما با توجه به اینکه از عینیات استفاده شده و این تصویر (تصویر شماره ۸)، نزدیک‌ترین سند در ارتباط با تأسیس مسجد کبود بوده و موقعیت کلی آن را در ساختار شهر نشان می‌دهد، ارزشمند است. جهت مینیاتور ترسیم شده، به صورت شمالی-جنوبی و نگاه آن رو به شرق می‌باشد. رودخانه میدان چایی (میدان رود) از میانه شهر می‌گذرد و در چهار گوشه آن چهار مورد از مهمترین بناهای تبریز ترسیم شده است. در گوشه جنوب شرقی مسجد کبود، جنوب غربی مسجد جامع (ارک) علیشاه، شمال غربی مجموعه صاحب آباد و در گوشه شمال شرقی ربع رشیدی در درون حصار نمایان و مشخص است (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۳). برطبق این نقشه مسجد کبود به قرن دهم هجری قمری در داخل حصار شهر تبریز، جنوب شرقی آن، واقع شده و خاتمه دهنده جریان شهر است. در جلو دست مسجد نیز گویا جویی روان است که به احتمال قوی از کوه سرازیر می‌شده و مسیری از شمال به جنوب شهر را به وجود می‌آورده که به مسجد کبود ختم می‌شده است (حجت و نصیری نیا، ۱۳۹۳، ۶۹ و ۷۰).

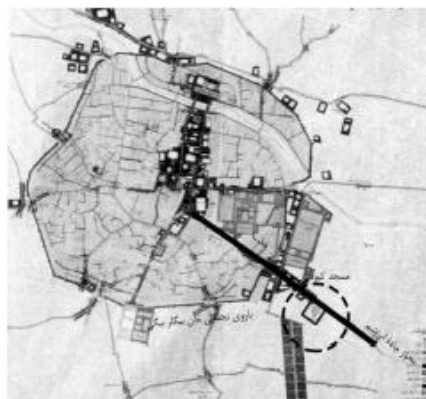
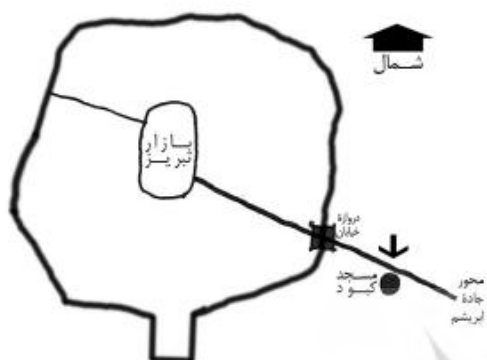

تصویر شماره ۸- موقعیت مسجد کبود در شهر بر اساس نقشه مینیاتوری مطراقچی (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۴)

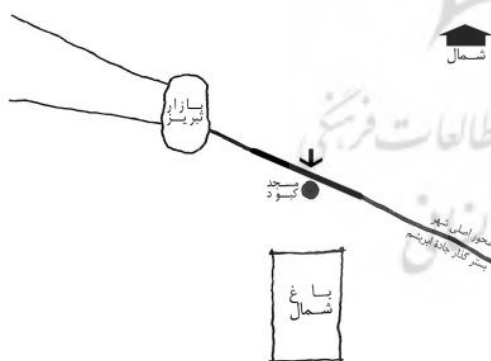
نقشه باروی نجف قلی خان بیگلر بیگی (۱۱۹۴ ه.ق. / ۱۷۷۷ م.)

این نقشه موقعیت شهر تبریز بعد از زلزله مهیب سال ۱۱۹۳ هجری قمری را نشان می‌دهد که در اثر آن تقریباً شهر به کلی ویران گشته و اکثر بناها و باروی آن از میان رفتند. از این رو نجف قلی خان بیگلر بیگی، حاکم شهر، برای حفاظت از بازار و هسته مرکزی تبریز در برابر آشوب‌های داخلی و حمله همسایگان، حصار و بارویی از نو بنا

کرد. براساس این نقشه مسجد کبود در حوزه جنوب شرقی و در بیرون حصار شهر واقع شده است. در این برهه مسجد کبود در امتداد مسیر اصلی ورودی شرقی شهر، از دروازه خیابان تا بازار تبریز قرار داشته که در کنار آن بازار (کهنه بازار)، کاروانسرا و مجموعه‌های دیگر جای داشته‌اند. این مسیر بخشی از محور اصلی شهر وبسترگذار جاده ابریشم بوده که محل حضور و فعالیت مردم را شکل می‌داده است. از این رو مسجد کبود، ارتباطی قوی با شریان شهر داشته و درایگاه آن روی به جریان زندگی باز می‌شده است (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۷۰).

تصویر شماره ۹- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم و باروی شهر تبریز، بازنگاری از نقشه تره زل- فابویه و نقشه‌های حومه و استحکامات شهر تبریز (مأخذ: فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۲-۱۶) و نقشه بافت و حصار تاریخی تبریز. چپ: دیاگرام جایگیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و باروی شهر (جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با شریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد)

تصویر ۱۰- راست: موقعیت مسجد کبود در ارتباط با محور جاده ابریشم در شهر تبریز (مأخذ: فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۴۵) چپ: دیاگرام جایگیری مسجد کبود نسبت به محور ابریشم و عناصر مهم شهر (جهت فلش جبهه‌ای از مسجد کبود را که با شریان شهر در ارتباط است، نشان می‌دهد).

- نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۲۹۷ ه.ق. / ۱۸۸۰ م.) (قراجه داغی)

این نقشه به امر ولیعهد، مظفرالدین میرزا و به اهتمام عباسخان سرتیپ و همکارانش در تبریز رسم شد و یکی از معتبرترین نقشه‌هایی است که از شهر تبریز تهیه گشته و به نوعی آغازگر نقشه‌برداری مدرن در ایران است. این نقشه

که به نقشه قراجه داغی نیز مشهور است، شاید کاملترین نقشه ای باشد که تا و آخر دوره قاجار از شهر تبریز تهیه شده و به نوعی اولین نقشه‌ای است که بعد از برجینی باروی نجف قلی خان ترسیم شده است. در این نقشه با توجه به رشد و توسعه شهر تبریز و از میان برداشته شدن حصار آن، مسجد کبود تقریباً در حوزه مرکزی شهر قرار گرفته است. جایگیری مسجد به نحوی است که در کنار شریان اصلی شرقی- غربی شهر، که محل گذار جاده بریشم بوده، قرار داشته و امتدادش به بازار بزرگ تبریز می‌رسد. به این ترتیب مسجد کبود در این برهه، بخشی از جریان اصلی شهر است که در ارتباط مستقیم با مردم قرار دارد و درایگاهش رو به آن بوده است. عرصه پیرامونی مسجد هم بستر شکل‌گیری تعاملات و مراودات اجتماعی را فراهم می‌آورده است که حوزه جنوبی آن به باغ دلگشا ختم می‌شد و در ادامه به مجموعه بزرگ باغ شمال می‌رسید، در کناره غربی مسجد هم فضاهایی همچون کاروانسرا، حمام، خانگاه و بازار وجود داشته است (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۷۰ و ۷۱).

- نقشه دارالسلطنه تبریز (۱۳۲۷ ه.ق. / ۱۹۱۰ م.) (اسدالله خان مراغه‌ای)

این نقشه که به دست اسدالله خان مراغه‌ای ترسیم شده، از جمله نقشه‌هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم گشته است. البته دقت ترسیم نقشه و جزئیات آن به مراتب کمتر از نقشه قراجه داغی است. اما ویژگی مهم این نقشه اضافه شدن بخش‌های جدیدی در جنوب شرقی تبریز نسبت به نقشه دارالسلطنه قراجه داغی است و می‌توان اطلاعات جدیدتری را نسبت به آن جستجو کرد (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵، ۶۴). در این نقشه نیز، مسجد کبود بنا به توسعه شهر در حوزه مرکزی تبریز جای دارد و ارتباط آن با مجموعه باغ شمال قویتر گردیده است. بر اساس این نقشه، با وجود ایجاد مسیر جدید شرقی- غربی در کناره میدان چای (میدان رود)، همچنان کهنه خیابان (محور تاریخی مرکزی تبریز- محل گذار جاده ابریشم) و امتداد آن به عنوان اصلی‌ترین مسیر شرقی- غربی شهر تبریز محسوب می‌شود و مسجد کبود نیز به عنوان عنصری مهم از آن حضور دارد. در این نقشه مسجد کبود بخشی از گذار اصلی و درایگاه آن رو به شریان شهر است که در فضایی باز قرار گرفته است. در این برهه هر چند که مسجد کبود بر اثر زلزله‌های مکرر و مخرب ویران گشته اما حضور مسجد و بلندای سردر آن، فضایی را برای حضور عموم مردم به وجود آورده و به عنوان عنصری مهم در جذب فعالیت‌های شهری و تعاملات اجتماعی محسوب می‌شده است (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۷۱).

- نقشه تبریز در دوران پهلوی

این نقشه به نوعی آخرین نقشه تاریخی از شهر تبریز محسوب می‌شود و براساس تغییرات شهرسازی مدرن در دوران پهلوی تهیه شده که نشانگر تحولات بنیادین در ساختار شهر است. مجموعه این تحولات آسیب‌های جبران ناپذیری را به ساختار شهر کهن وارد کرده و باعث از میان رفتن بخشی از عرصه‌های مهم آن شده است؛ از جمله اقدامات صورت گرفته در این برهه، احداث خیابان پهلوی (امام خمینی) است که به موجب آن بخش‌های مهمی از بافت‌های تاریخی شهر از میان رفته و آشفتگی‌های مختلف در حوزه آنها پدیدار گشته است. همین موضوع عامل اصلی به وجود آمدن چالش‌ها و آسیب‌ها در ارتباط با مسجد کبود است که ساختارهای ارتباطی و معنایی در حوزه

آن را دگرگون ساخته است. احداث مسیر جدید (خیابان پهلوی)، کهنه خیابان را که مدت بخشی از امتداد صلی شرقی - غربی شهر و به عنوان محور تاریخی - فرهنگی گذار جاده ابریشم محسوب می‌شد، از پویایی و بالندگی انداخته و از جریان اصلی شهر جدا می‌سازد. به موجب همین امر مسجد کبود که عرصه آن در ارتباط با محور ابریشم بوده و درایگاهش روی به آن باز میشد از جریان شهر جدا می‌افتد؛ در نتیجه با پشت کردن مسجد کبود به مسیر جدیدالاحداث، هویت و جایگاه آن در تعامل با مردم و جریان زندگی دچار تحول همیشگی گشته و نگاه شهر از جلو دست مسجد کبود به پشت آن تغییر میکند. در برهه بعدی با دیوارکشی حوزه مسجد کبود، این عنصر شاخص به کلی از جریان زندگی شهر جدا افتاده و به عنصری منفرد بدل می‌گردد که دیگر با شهر و مردمان آن بیگانه بوده و جایگاه و منزلت خود را از دست داده است (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۷۱ و ۷۲).

- جایگاه مسجد کبود در تبریز معاصر

شرایط کنونی مسجد کبود در شهر تبریز تحت تأثیر تغییر و تحولات صورت پذیرفته در دوران پهلوی است. آشفتگی‌های شکل گرفته در آن برهه، زمینه را برای نابسامانی‌های بیشتر فراهم کرد. به نحوی که پس از دیوارکشی پیرامونی مسجد کبود، ساخت و ساز در این محوطه تاریخی و شانه به شانه مسجد آغاز گشته و حریم و جایگاه آن را متزلزل نمود. این اقدامات با آشفتگی بیشتر بافت موجب از میان رفتن ارزش‌های تاریخی - فرهنگی منطقه و شهر شدند که در راستای آنها، جلو دست مسجد کبود که قرن‌ها به عنوان محور اصلی تاریخی شهر به شمار می‌رفت، به اراضی مخروبه و نامناسب شهری بدل گردیدند. در حوزه شرقی مسجد، مجموعه‌های تجاری جدیدی احداث شده و این جبهه را محصور و مخدوش کردند؛ جبهه جنوبی مسجد که با خیابان اصلی در ارتباط بود، رواق و دیوارکشی شده و با این امر مسجد کبود، هرچه بیشتر منزوی و از جریان شهر و زندگی مردم جدا می‌گردد. مجموعه این اقدامات سبب گشته که نسل حاضر مردم شهر، مسجد کبود را از جبهه جنوبی و پشت کرده به شهر بشناسند و برای رفتن به مسجد از حوزه پشتی وارد حریم آن گردند و هیچ ادراکی از جایگاه حقیقی و تاریخی مسجد کبود در شهر تبریز و گذار جاده ابریشم از بستر آن نداشته باشند. در سال‌های اخیر نیز این محدوده تحت تأثیر تغییرات جدیدی قرار گرفته است. پروژه عتیق، عنوان طرحی است که در راستای بازسازی بافت فرسوده تاریخی در این حوزه در حال انجام است و بخش وسیعی از حوزه مرکزی شهر از چهارراه بهشتی (منصور) تا میدان صاحب الامر را در بر می‌گیرد. در راستای این طرح، کهنه خیابان در امتداد محور تاریخی مسجد کبود که آخرین بافت به جای مانده از دوره‌های پیشین بود، تحت نوسازی و بازسازی کامل قرار گرفته و به کلی از میان رفته است. از دیگر اهداف این طرح، بازسازی محور تاریخی شهر و تعریف محدوده‌ای برای مسجد کبود است که با احداث انبوهی از بناهای تجاری جدید صورت پذیرفته است؛ از سوی دیگر با محصور کردن مسجد کبود در محوطه‌های محدود و انجام ساخت و ساز در تمامی فضاهای پیرامونی آن و ایجاد یک محور جدید، قائم بر محور جاده ابریشم، شرایطی را فراهم آورده که موجب آشفتگی هرچه بیشتر معنایی بافت شده است. بر اساس این طرح محورها و جریان‌های جدیدی تعریف گشته‌اند که تا قبل از این وجود نداشته و با کیفیت حضور مردم بیگانه اند و جایگاه و هویتی نوین به مسجد کبود می‌بخشند که جدا از گذشته و تاریخ آن است؛ این مسئله می‌تواند آسیب‌های جبران ناپذیری را به دنبال

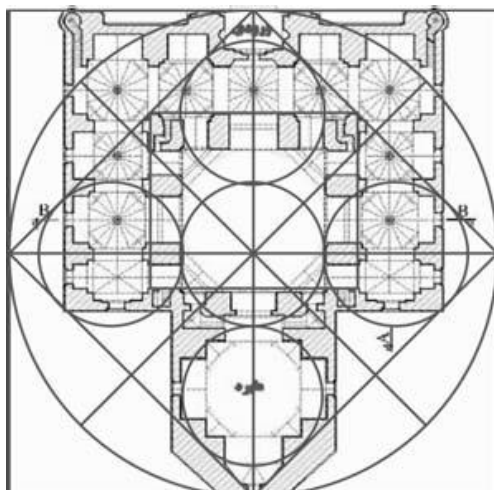
داشته باشد، چرا که موضوع بسیار مهم در ارتباط با مسجد کبود حضور آن به عنوان عضوی از محور تاریخی جاده ابریشم است که تغییر در این معنا، هویت و جایگاه تاریخی آن را بار دیگر دگرگون خواهد ساخت (حجت و نصیری نیا ۱۳۹۳، ۷۲ و ۷۳).

هندسه و تناسبات بنا

طبیعتاً این بنا با توجه به تقارن معماری باید از تناسبات معماری تیموری واقع در منطقه‌ی خراسان و ماوراءالنهر باشد ولی به این دلیل که خاندان قراقویونلو و آق‌قویونلوها طایفه‌ای از ترکان منطقه‌ی آناتولی بودند که در اوایل قرن نهم هجری به ایران مهاجرت کرده بودند نمی‌تواند تأثیر زیادی از معماری مرکز ایران بگیرد و پیشتر تحت تأثیر بناهای منطقه‌ی آسیای صغیر و آناتولی بوده است (تصویر شماره ۱۱). اگر در پلان مسجد دقت کنیم (تصویر شماره ۱۲) تشابهات زیادی بین پلان آن با مساجد خداوندگار بوسا (۵۶۷ هـ ق)، مسجد جامع یلدریم بوسا (۲۰۸ هـ ق) و یشیل جامع بوسا-جامع سبز (۸۲۸ هـ ق) می‌بینیم؛ همه‌ی مساجد کور دو حجم مکعب مستطیل و مکعب مربع دارند که باهم ترکیب شده‌اند. گنبد میانی این مساجد هم‌چون مسجد کبود در مرکز و رواقی در اطراف آن است. در تاریخ ساخت این مساجد متوجه می‌شویم که مسجد کبود متأخرترین و درعین حال باشکوه‌ترین مسجد در میان این مساجد است زیرا معمار ایرانی توانسته با ظرافت تمام هنر گره، کاشی و آجر را با بن‌مایه‌های مساجد سنگی منطقه‌ی آناتولی تلفیق کند (انصاری و نژاد ابراهیمی ۱۳۸۹، ۳۹).

تصویر شماره ۱۱- با توجه به تناسبات گنبد های کناری و تطبیق آن‌ها با گنبد های دوره تیموری و تصویر مینیاتور مطراقچی گریو گنبد در گنبد الحاقی اجرا نشده است و گنبد احداثی با گنبد های دوره تیموری مطابقت ندارد (منبع: انصاری و نژاد ابراهیمی ۱۳۸۹، ۴۰).

تصویر شماره ۱۲- پلان مسجد در قالب مرکب کل و ترکیب دو حجم مکعب شکل گرفته است (منبع: انصاری و نژاد ابراهیمی ۱۳۸۹، ۴۰).

نتیجه گیری

برای برآورده کردن نیازهای عملکردی بنا در معماری معاصر، می توان همان اصول به کار گرفته شده در معماری سنتی را مجدداً در ساختمان های معاصر استفاده کرد. کاربرد تمامی این موارد سبب می شود که فضاهای ساخته دست انسان به محلی برای آسایش و آرامش، و مامن برای خستگی ها تبدیل شوند و فشارهای روانی ایجاد شده در شهرها تا حد زیادی کاهش یابد. ساخت بناهای معاصر مطابق با اصولی که در معماری گذشته ایران به کار می رفت، علاوه بر ایجاد تعادل در بنا، هویت را نیز به آن برمی گرداند و حتی در تامین نیازهای حرارتی و آسایشی ساکنان نیز نقش مهم را ایفا می کند. با در نظر گرفتن وضعیت متفاوت هندسه در طراحی معماری معاصر نسبت به معماری سنتی، ضروری می نماید که نگاهی هرچند اجمالی داشته باشیم به جایگاه هندسه در معماری قدیم تا برای مخاطب معمولی امروزی اهمیت هندسه در کار معماران قدیم روشن گردد.

منابع

- ۱- ابوالقاسمی، لطیف. ۱۳۸۵. هنجار شکل یابی معماری اسلامی ایران. به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها.
- ۲- آجرلو، بهرام. ۱۳۸۹. درآمدی بر سبک معماری آذربایجان. نشریه علمی پژوهشی باغ نظر. تابستان. شماره ۱۴، سال هفتم. صص ۴، ۱۱ و ۱۰.
- ۳- انصاری، مجتبی. و احد نژاد ابراهیمی. ۱۳۸۹. هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام). نشریه کتاب ماه علوم و فنون. شهریور. صص ۳۷-۴۰.
- ۴- پوپ، آرتور. ۱۳۸۵. سیری در هنر ایران، ترجمه: نجف دریاباری. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۵- پوراحمدی، مجتبی. ۱۳۸۹. هندسه در گنبد آرامگاه شیخ زاهد گیلانی: الگویی برای طراحی گنبد در کرانه جنوبی دریای خزر. نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا. معماری و شهرسازی. پاییز، شماره ۴.

- ۶- ترابی طباطبایی، سید جمال. ۱۳۷۹. مسجد کبود فیروزه‌ی اسلام. تبریز: مهد آزادی.
- ۷- حبیب، فرح. ۱۳۸۹. تحلیلی از عرصه‌های شهری در شیوه آذری (نمونه موردی: شهر آرمانی خواجه رشید الدین فضل‌الله - ربع رشیدی). نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا. معماری و شهرسازی، شماره ۴۱. صص ۹۱-۱۰۰.
- ۸- حجازی، مهرداد. ۱۳۸۷. هندسه مقدس در طبیعت و معماری ایرانی. نشریه علمی پژوهشی تاریخ علم، شماره ۷.
- ۹- حجت، عیسی. و پیمان نصیری نیا. ۱۳۹۳. بازشناسی منزلت مسجد کبود در ساختار شهر تبریز. نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا. معماری و شهرسازی. دوره ۱۹، شماره ۳. صص ۶۹-۷۲.
- ۱۰- رضازاده اردبیلی، مجتبی. و مجتبی ثابت فرد. ۱۳۹۱. بازشناسی کاربرد اصول هندسی در معماری سنتی (مطالعه موردی: قصر خورشید و هندسه پنهان آن). نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا. معماری و شهرسازی. بهار. دوره ۱۸، شماره ۱. صص ۲۹-۴۴.
- ۱۱- سیلوایه، سونیا. خسرو دانشجو و سعید فرمهین فراهانی. ۱۳۹۱. هندسه در معماری ایرانی پیش از اسلام و تجلی آن در معماری معاصر ایران. نشریه علمی پژوهشی نقش جهان. دوره سوم، شماره ۱. ص ۵۷.
- ۱۲- عالم زاده، هادی. ۱۳۷۶. سهم آذربایجان در معماری ایران اسلامی. نشریه نامه پژوهش فرهنگی. بهار، شماره ۴. ص ۲۶۰.
- ۱۳- فخاری تهرانی، فرهاد. فرامرزی پارس و امیربانی مسعود. بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، دانشگاه شهید بهشتی و شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران. صص ۱۳ و ۱۴، ۱۶، ۴۵ و ۶۴.
- ۱۴- کلمبک، لیزا. و دونالد ویلبر. ۱۳۷۴. معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه: محمد یوسف کیانی و کرامت‌الله افسر. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- ۱۵- مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری دانشگاه شهید بهشتی. ۱۳۸۳. گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران- دفتر ششم- مساجد. نشر: دانشگاه شهید بهشتی. ص ۵۸.
- ۱۶- مهدی زاده سراج، فاطمه. فرهاد تهرانی و نیما ولی بیگ. ۱۳۹۰. بکارگیری مثلث‌های هنجار در محاسبات ریاضی و پیاده‌سازی هندسه در ساخت و اجرای معماری سنتی ایران. نشریه علمی پژوهشی مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی فرهنگی). بهار و تابستان. دوره ۱، شماره ۱.
- ۱۷- نعیم، غلامرضا. ۱۳۹۴. سیر تحول معماری ایران دوره اسلامی: از آغاز اسلام تا دوره تیموری. جلد ۱. تهران، سروش دانش. صص ۱۶۱ و ۱۶۸-۱۷۱.
- ۱۸- ویلبر، دونالد. ۱۳۴۶. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. (ترجمه عبدالله فریار). تهران. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. صص ۳۳-۳۵، ۷۰ و ۸۳-۸۴.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی